

СТАНОВИЩЕ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У 1950-х рр.

У статті проаналізовано окремі аспекти життя наукової інтелігенції України в 1950-і роки.

Ключові слова: наукова інтелігенція, повоєнна Україна, АН УРСР.

Наукова інтелігенція в українському суспільстві — окрема соціально-професійна група, сферою діяльності якої була наука, зокрема й гуманітарна. Інтелігенція відчувала на собі ті ж політичні, соціально-економічні та інші зміни, що й інші соціально-професійні чи соціальні прошарки і групи. 1950-ті роки — період динамічних змін в житті СРСР та УРСР. Сталінський режим припиняв своє існування. М. Хрущовим були започатковані реформи, які мали надати нову динаміку для існуючої системи. Все це відбилось і на житті та становищі наукової інтелігенції.

Окремі аспекти життя інтелігенції в Україні знайшли своє висвітлення в працях В. Даниленка¹, В. Крупини², Т. Марусик³ та інших дослідників, які висвітлювали історію соціальних груп України повоєнного періоду.

Розглянемо становище української інтелігенції, зокрема наукової, в цей історичний період, починаючи з аналізу її кількісного складу. За переписом населення 1959 року із загальної кількості населення України в 41 млн. 893 чол. робітники складали 49,5% населення, селянство — 31,4%, а інтелігенція — 18,8%. Її внутрішня структура була представлена різними професійно-галузевими прошарками (інженерно-технічні працівники, наукові працівники, педагоги та ін.). Протягом 1959–1970 рр. кількість наукових працівників України зросла з 39,9 тис. до 129,8 тис. чол., тобто майже у 3,3 рази. Саме інтелігенція була найбільш швидкозростаючим прошарком соціуму і в 1975 р. інтелігенція

* **Оксана Булгакова** — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ *Даниленко В.М.* Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип. 7. — К.: 2003. — С. 406–420.

² *Крупина В.О.* Зміни у становищі партійно-державного керівництва УРСР у сер. 1950-х — першій пол. 1960-х рр. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. — С. 225–226.

³ *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.): Моногр. — Чернівці: Рута, 2002. — 463 с.

складала вже 22,0% із загальної кількості населення України⁴. Темпи зростання наукової інтелігенції перевищували по цьому показнику темпи зростання інтелігенції в цілому, що було зумовлено різким підвищенням значення науки як продуктивної сили суспільства через виконання нею нових важливих суспільних завдань.

На середину 1950-х рр. наукова інтелігенція України складала 9300 осіб, а вже у 1959 р. — 15 722 чол.⁵. Частина наукової інтелігенції працювала в науково-дослідних установах, на підприємствах, в управлінському апараті тощо. В цей час в державі спостерігається збільшення фінансування науки і відповідно відбувається також і зростання кількості наукових установ: з 434 у 1955 р. до 549 у 1959 р.⁶. При цьому значну частину наукової інтелігенції складала викладацька (вузівська інтелігенція)⁷. На 1959. в Україні функціонувало 138 вищих навчальних закладів⁸.

Проаналізуємо далі становище саме наукової інтелігенції яка працювала в наукових установах. Кількість наукових працівників в Україні у 1959 році складала — 39902 чол., а вже у 1960 р. — 46657 чол. За національністю наукові працівники розподілялись таким чином — з загальної кількості працюючих на 1960 р. 46657 чол. українці складала — 22523 чол.⁹.

Наукова інтелігенція також працювала в системі Академії наук УРСР. Як відомо, УАН була заснована у 1918 р., а її першим Президентом був Володимир Вернадський. Національне значення УАН В. Вернадський вбачав у тому, що Академія мала засобами науки сприяти росту національної самосвідомості та української культури. Державне значення УАН за В. Вернадським полягало у впливі на підняття виробничих сил країни і людини в Україні. І нарешті, Академія повинна була мати тісний зв'язок зі звичайними проблемами практичного життя людей, і в своїй діяльності мати відповіді на всі потреби населення, що вимагають наукового висвітлення¹⁰.

Кількість працівників АН УРСР (включаючи всі її заклади і організації) в цей час складала 6997 осіб, з них науковців було 1759, науково-допоміжних і

⁴ Пучков И.С., Попов Г.А. Социально-демографическая характеристика научных кадров. — М., 1976. — С. 22.

⁵ Народне господарство УРСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К., 1960. — С. 625.

⁶ Там само.

⁷ Див., напр.: Будник Г.А. Вузовская интеллигенция центрального района России в период борьбы с космополитизмом конца 1940-х — начала 1950-х гг. // Клио. — СПб., 2006. — № 1 (32). — С. 161–167; Будник Г.А. Формирование интеллигенции в высшей школе Российской Федерации. 1945–1991 гг. / ГОУВПО «Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина». — Иваново. — 2009. — 216 с.

⁸ Высшее образование в СССР. Статистический сборник. — Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1961. — С. 112–113.

⁹ Высшее образование в СССР. Статистический сборник. — Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1961. — С. 213–215.

¹⁰ Булгакова Н.В. Громадсько-політична діяльність Володимира Вернадського в період Гетьманату П. Скоропадського // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В.М. Васькевич]. — К.: ВІР УАН, 2011. — Вип. 51. — С. 53–57.

бібліотечних працівників — 1914¹¹. Якісний склад науковців АН УРСР на 1 липня 1955 р. був наступним — 84 дійсних члена, 103 член-кореспондента, 215 докторів наук та 907 кандидатів наук¹². Звання академіка до 1945 р. мали тільки дійсні члени Академії наук СРСР та Академії наук союзних республік відповідно уставам Академії. 29 березня 1945 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову, згідно якої звання академіка залишалось тільки за дійсними членами Академії наук СРСР, а для академії союзних республік було вирішено називати своїх членів — дійсними членами без звання «академік»¹³. 28 грудня 1955 р. перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко звернувся до Президії ЦК КПРС з клопотанням про поновлення звання академіка для дійсних членів АН УРСР. У подальшому це звання було відновлено, але з обов'язковим позначенням академік АН УРСР.

Складними залишались матеріально-побутові умови життя наукової інтелігенції в 1950-і роки і в цій сфері відбулися зрушення. Так, 15 жовтня 1955 р. Президент Академії наук УРСР академік А. Палладін офіційно звернувся до секретаря Київського обкому КПУ П. Тронька з приводу надання співробітникам АН УРСР житла. Було конкретно поставлено питання про поліпшення умов життя всім категоріям наукових співробітників з науковим ступенем, які працювали в системі Академії, надаючи їм в щойно збудованому будинку окремі квартири замість кімнат у «комуналках».

Слід зазначити, що 237 родин наукових співробітників АН УРСР не мали власного житла, а тому орендували кімнати, жили в службових приміщеннях інститутів, у гуртожитках, у підвалах і інших непридатних для життя приміщеннях. З них — 11 докторів наук, 160 кандидатів наук, в тому числі більше 100 колишніх офіцерів-фронтовиків. Крім того, велика кількість родин із 3–5 осіб жили в кімнатах площею 8–12 м² і вкрай потребували розширення житлової площі¹⁴.

Постановою Президії АН УРСР від 5 лютого 1957 року було офіційно затверджено розподіл житлової площі між інститутами і установами АН УРСР. Зокрема, в гуртожитку аспірантів АН УРСР другий і третій поверхи (48 кімнат) було відведено для заселення співробітниками АН УРСР, четвертий і п'ятий поверхи залишено за гуртожитком аспірантів АН УРСР (кількістю 120 місць). Управлінню справами АН УРСР було заборонено заселяти у гуртожиток сімейних аспірантів¹⁵. Цією ж постановою директорів інститутів і установ АН УРСР було зобов'язано першочергово надавати житло тим співробітникам, які зовсім його не мали. Квартири ж у квартирному блоці будинку аспірантів надавалися

¹¹ Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 1. Документи і матеріали / упорядник: Л.М. Яременко [и др.]. — К., 2012. — С. 674.

¹² Там само.

¹³ Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 1. Документи і матеріали / упорядник: Л.М. Яременко [и др.]. — К., 2012. — С. 728.

¹⁴ Там само. — С. 709.

¹⁵ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 344.

тільки науковцям АН УРСР. Квартири тут склалися з двох кімнат площею — 33 м², або з трьох кімнат площею — 45,5 кв. м¹⁶.

Далі, постановою Президії АН УРСР від 24 червня 1957 р. було встановлено скорочений робочий день для працівників наукових закладів АН УРСР, які працювали в шкідливих умовах¹⁷. Так, було введено шестигодинний робочий день для працівників інститутів і лабораторій АН УРСР, які були зайняті на роботах з токсичними речовинами.

АН УРСР почала більше дбати також і про медичне обслуговування своїх працівників. Рішенням ЦК партії та Ради міністрів УРСР з метою поліпшення медичного обслуговування працівників науки, літератури та мистецтва була створена поліклініка для вчених у місті Києві. Її роботу фінансував уряд УРСР. Послугами поліклініки користувалося понад двадцять тисяч осіб, але при цьому не було стаціонару і бракувало приміщень¹⁸. Відтак у липні 1955 р. Президія АН УРСР передала доповідну записку Раді Міністрів УРСР щодо надання поліклініці АН УРСР відповідного приміщення, яке й було у подальшому надано.

Слід підкреслити, що в цей період у державі була прийнята низка важливих постанов, що безпосередньо торкалися й наукових працівників. Постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1957 року значно поліпшувалось забезпечення робітників і службовців допомогами з державного соціального страхування. Так було передбачено підвищити розмір допомоги при тимчасовій непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання і видавати цю допомогу робітникам і службовцям, в тому числі і тим, які не були членами профспілки, в розмірі 100% заробітку незалежно від стажу роботи¹⁹. Виплачувати допомогу з тимчасової непрацездатності за час перебування на стаціонарному лікуванні (в лікарні, клініці, госпіталі, диспансері) робітникам і службовцям в повному розмірі у відповідності з діючими нормами і в зв'язку з цим скасувати існуючий порядок, згідно з яким допомоги в цих випадках були зменшені майже на 20%. Допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок побутової травми (крім випадків непрацездатності, що наступила в результаті пияцтва або дій, пов'язаних з ним), видавати робітникам і службовцям у повному розмірі, тобто без зменшення на 25% проти встановлених норм. Підвищувався передбачений постановою Ради Міністрів СРСР від 22 січня 1955 року мінімальний розмір допомог з тимчасової непрацездатності і встановлювалось, що ці допомоги робітникам і службовцям, у тому числі і тим, які не є членами профспілки, не можуть бути менше 300 крб. на місяць в містах і робітничих селищах і 270 крб. на місяць у сільських місцевостях. Таке ж правило передбачалося застосовувати при видачі допомог за час відпустки при вагітності і пологах²⁰.

¹⁶ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 345.

¹⁷ Архів Президії НАН України Ф. Р-251, оп. № 1, спр. 748, арк. 8.

¹⁸ Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 1. Документи і матеріали... — С. 671.

¹⁹ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 742, арк. 133.

²⁰ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 742, арк. 134.

Відбувалися зміни і в системі оплати праці наукових працівників. В цей період постановою Президії АН УРСР від 31 січня 1957 р. було офіційно встановлено нову оплату праці Президенту АН УРСР, віце-президентам АН УРСР, головному вченому секретарю Президії АН УРСР, академікам-секретарям Відділів АН УРСР та членам Президії АН УРСР. Так, оклад Президента АН УРСР становив 20000 крб., двох віце-президентів — 15000 крб.²¹. Зарплатня директорів інститутів, академіків складала — 4500 крб. або 6000 крб.²². На 1957 р. були встановлені персональні надбавки до посадових окладів співробітникам АН УРСР. Так, Рада Міністрів УРСР встановила з 1 лютого 1957 року для АН УРСР фонд персональних надбавок до посадових окладів в сумі 12000 крб. на місяць замість раніше встановленого ліміту персональних окладів у кількості шести одиниць²³. Фінансовому відділу АН УРСР доручалося оформити відповідну реєстрацію в фінансових органах.

Таким чином, бачимо, що з середини 1950-х рр. в Україні були запроваджені окремі соціальні реформи, спрямовані на покращення рівня життя і праці її громадян, які безпосередньо стосувалися й представників наукової інтелігенції. Як зазначає український дослідник Віктор Крупина: «Саме рівень посади визначав обсяг пільг і привілеїв, давав соціальний статус»²⁴. Так, чим вищою була посада представника наукової інтелігенції, тим кращими відповідно були рівень і якість його життя.

Одним із гострих залишалось житлове питання. Недостатній рівень оплати праці призвів до поширення сумісництва науковців, зокрема у ВНЗ, де зарплатня була набагато вищою, ніж у науково-дослідних інститутах. Так, наприклад завідуючий кафедри, доктор наук отримував заробітну плату у розмірі 6000 крб., тобто вище, ніж директор інституту АН УРСР. Далі у вишах навіть пів ставки професора складала 2750 крб., в той час як, пів ставки старшого наукового співробітника — 1750 крб.²⁵.

Все це призводило до того, що науковці Академії наук УРСР усіяло шукали додаткові заробітки у вищих навчальних закладах, що впливало у більшості випадків на якість проведення наукових досліджень.

Отже, є всі підстави констатувати, що протягом розглянутого історичного періоду умови життя і праці науковців України в цілому покращувалися, проте, були зовсім недостатніми, щоб забезпечувати високі темпи зростання наукового потенціалу країни. Матеріальні умови життя і праці вчених, тотальний ідеологічний контроль суттєво стримували розвиток науки в Україні.

²¹ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 272.

²² Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 741, арк. 274.

²³ Архів Президії НАН України Ф. 0-251, оп. № 1, спр. 742, арк. 160.

²⁴ Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В.М. Даниленко. Ч. 1,2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 162.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3514. — Арк. 104.

THE SITUATION OF SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA IN UKRAINIAN SOCIETY IN THE 1950s

Bulgakova Oksana (Junior researcher, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, History of Ukraine in the second half of the XXth century Department)

The article analyzes some aspects of the scientific intelligentsia of Ukraine in 1950.

Keywords: *scientific intelligentsia, postwar Ukraine, Academy of Sciences USSR.*